

Уманець Наталія

Національний університет "Львівська політехніка"

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК ДУХОВНОГО ОНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА

© Уманець Н., 2003

Ставиться питання про необхідність вивчення особливостей громадянського суспільства в Україні. Розглядаються сучасні підходи до поняття "громадянськість", а також – вплив ціннісної сфери сім'ї на формування позиції молоді в умовах нестабільного соціуму.

In the article the author raises the problem of the civil community, says about the necessity to study the peculiarities of the Ukrainian Society. The influence of the sphere of values on the formation of the personality is presented here.

Актуальність теми дослідження. В сучасних умовах національного відродження та державотворення в Україні саме духовні складові є підставою її становлення та розвитку з огляду на складність та суперечливість економічних та соціально-політичних перетворень. Формування громадянської позиції молоді базується на розумінні та глибинному усвідомленні того, що кожна людина є невід'ємною частиною своєї нації, свого народу. Тобто йдеться про наявність у молодого громадянина певних національних почуттів, присутність яких спричиняє його самоідентифікацію зі своїм власним народом.

Стаття є актуальною і безпосередньо пов'язана із науковою діяльністю автора. Присвячена проблемі формування національної ідентичності особистості та ролі сім'ї в цьому процесі в умовах сучасного українського суспільства. Розбалансованість у ціннісній системі суспільства вносить специфічні зміни у характер взаємин між первинною та вторинною соціалізацією та роллю сім'ї в ній.

Ступінь розробленості проблеми. За останні роки спеціалістами, що вивчають політичні зміни, які відбуваються у посткомуністичних країнах, було приділено багато уваги теоретичній розробці концепції громадянського суспільства [див.: 5, 7, 9]. Конкретно – соціологічні дослідження кінця 90-х років, що були проведені київськими та харківськими вченими (Бебик В., Саєнко Ю., Арбеніна В., Бабенко С.) виявили домінування у суспільстві специфічного розуміння демократії. Щоб зламати тенденцію ослаблення демократичного потенціалу суспільства потрібно, розвивати громадянську та національну культуру, що на індивідуальному рівні передбачає високий рівень громадянськості. Тепер не спостерігається великого зацікавлення або активної роботи дослідників над цією проблемою. Одним з небагатьох дослідників, що займається цією проблемою є політолог С.Рябов [3, с.159]. Доцільно, на наш погляд, розглядати громадянськість через категорії соціальної активності, відповідальності. А також ми вважаємо, що формування національної ідентичності – основа громадянської позиції людини. Сім'я є одним із чинників формування національної ідентичності особистості. І в цьому аспекті тема не є вивченою.

Метою є аналіз специфіки формування громадської позиції молоді, а також впливу ціннісної сфери сім'ї на цей процес.

Виклад основного матеріалу. Виховання громадянської позиції – невід'ємна частина становлення особистості. Тоді демократія розвиватиметься, коли кожна людина відчуватиме себе громадянином, зацікавленим у досягненні суспільно-значущих цілей. Бо в громадянській свідомості (і в самосвідомості) особистості віддзеркалені найважливіші аспекти життя суспільства, його фундаментальні цінності. Джерело їх – матеріальні, соціально-політичні, ідеологічні, моральні, естетичні і інші потреби суспільства, індивіда. Масштаб і динаміка соціальних перетворень в Україні висуває нові вимоги до їх соціально-політичного потенціалу. Все більшого значення набувають такі особистісні риси, як готовність свідомо й активно сприяти соціальному прогресові в країні, що в свою чергу пов'язано із свідомим, добровільним виконанням суспільних обов'язків.

Поняття громадянськості є дуже об'ємним, багатоплановим. Сюди належать усі сторони соціальної діяльності: виробничо-економічна, суспільно-політична, культурно-побутова. Немає ні одної серйозної проблеми, яка б не була пов'язана з громадянським обов'язком. Тому проблема виховання громадянської позиції все більше привертає увагу дослідників. Разом з тим, питання формування громадянськості в сучасних соціально-політичних умовах потребують деякої зміни в своїй постановці. Наприклад, необхідно переглянути визначення самого поняття "громадянськість", його змісту (які існували раніше). Тепер це

поняття трактується у двох напрямках: громадянин – як підданий конкретної держави і громадянин – як свідомий член суспільства. Головний його зміст складають соціальні, політичні і морально-психологічні риси особистості. Ці критерії і визначають громадянськість [2, с.99; 4, с.173]. Слід підкреслити: поняття громадянськості – соціально-історичне, і вказані критерії залежно від соціально-економічних і політичних умов можуть набувати іншого спрямування, яке реалізується через громадянську позицію особистості.

Змістовна характеристика громадянськості передусім вимагає чіткого усвідомлення індивідом своєї належності до певної нації, країни, її державної організації. Тому актуалізується необхідність формування мотивів його поведінки, котрі стали передумовою закріплення моральних рис – патріотизму, громадянського обов'язку, честі, гідності, соціальної відповідальності, любові до Батьківщини тощо. Громадянськість передбачає наявність потребо-мотиваційної основи уже названих рис; вони мають дуже складний зміст і тому відповідно пов'язані. Наприклад, патріотизм органічно поєднує любов до рідної природи, міста або села, в якому народилася людина, країни в цілому, а також любов до батьків, мови свого народу, і емоційно забарвлене прагнення служити суспільству. Психологічно важливим є те, що всі ці мотиви тісно пов'язані з переживанням людиною власного “Я”, а значить, і з його актуальними потребами в самоствердженні, самореалізації, у власній цінності, у прагненні бути визнаним і т. ін. Формування такої основи громадянської свідомості має свою вікову специфіку. Їй відповідає рівень сформованості образу власного “Я” – представника певного суспільства. Визначеність образу “Я – громадянин” (як результат ідентифікації з конкретним суспільством) залежить від того, наскільки чітко представлені в громадянській свідомості і самосвідомості системи особистісних параметрів: уява про себе (як громадянина в результаті ідентифікації себе з певною соціальною спільністю), узагальнений образ громадянина даної країни, образи громадян інших країн. Треба підкреслити: у формуванні образу “Я – громадянин” є вікові особливості.

Формування громадянської свідомості та самосвідомості молоді, що завжди було важливим соціальним завданням, є надто актуальним для сучасного українського суспільства. Крах тоталітарної свідомості породив багато болісних психологічних проблем в осіб середнього та особливо старшого віку, а молодь позбавив хоча й облудної, але чіткої та звичної системи ідеологічних цінностей, на яку можна (і треба) було орієнтуватися в особистісному розвитку.

Тепер громадянська свідомість досить часто інтерпретується як більш або менш виражена прихильність до конкретно зорієнтованих політично-ідеологічних поглядів. Зазвичай високий рівень громадянської свідомості, з погляду носіїв лівого або правого політичного світогляду, має корелювати з відповідною – лівою або правою – спрямованістю ідеологічних поглядів особи. Таке трактування є одностороннім. Рівень громадянської свідомості якщо й пов'язаний із політично-ідеологічною орієнтацією особи, то насамперед такою мірою, наскільки ця орієнтація є прогресивною з погляду стану і тенденцій розвитку суспільства.

Не підлягає, наприклад, сумніву, що на індивідуальному рівні особа-прихильник (скажімо, непередових поглядів) може водночас стати носієм високої громадянської свідомості, маючи загальносуспільні цінності за значущі для себе особисто. Скажімо, чимало прихильників комуністичної ідеології відзначаються високим рівнем громадянської свідомості, готовністю підпорядковувати власне життя досягненню цінностей, які, на їхній погляд, є корисними для суспільства.

Юність – виключно сприятливий період для формування політично-ідеологічних орієнтацій особи, коли вона активно шукає сфери застосування своїх фізичних і психічних можливостей, здійснює в цьому напрямі істотний особистісний вибір. Згідно з Е.Еріксоном, у юнацькому віці головною вітальною силою стає вірність, що виявляється в прагненні віднайти об'єкт, котрому варто довіритися, бути йому вірним та відданим [1, с.162].

Численні дослідження масової політичної свідомості в Україні виявили чітку залежність між ідеологічними орієнтаціями і віком громадян [6, с.41]. Якщо представники старшого покоління виразніше тяжіють до лівих поглядів, а особи середнього віку перебувають на відносно поміркованих центристських позиціях, то молодь віддає перевагу ідеологіям правого типу. І це доволі традиційна схема: старші віком громадяни виявляють більшу прихильність до звичних для їхнього покоління переконань, тоді як молодь прагне новацій.

Видається слушним припущення: найістотніші причини такого явища криються в закономірностях формування громадянської свідомості загалом. Підлітково-юнацька криза авторитетів спочатку стосується системи індивідуальних та індивідуально-групових цінностей. Емансипація ж ставлень до цінностей

надіндивідуальних, загальносуспільних відбувається дещо пізніше. Про надіндивідуальні цінності молодь знає вже з дошкільного дитинства, але досить довго вони залишаються для підлітка здебільшого абстрактними, безпосередньо не дотичними до її особистості. У ранній юності процес засвоєння та привласнення особистістю надіндивідуальних цінностей інтенсифікується. Проте з огляду на недостатній соціально-політичний досвід й відчутний брак інтересу до політично-ідеологічних питань, юнаки легше приймають ті цінності, котрі мають їхні батьки і вчителі.

Треба підкреслити: у тих сім'ях, де виховні впливи батьків на дитину зумовлені усвідомленням високих громадянських цінностей (обов'язок, соціальна відповідальність, національна гідність, патріотизм та ін.), розуміння значення освіченості людини, необхідності формування в дітей соціально цінної спрямованості особистості, норм поведінки, особистісних рис (які характеризують людину-громадянина, віддану своїй Батьківщині) можна стверджувати високий рівень пізнавальної та соціальної активності молоді, наявність у них різнобічних пізнавальних інтересів, внутрішньої психологічної готовності до життя в громадянському суспільстві, до прийняття та усвідомлення основних суспільних цінностей і норм поведінки.

Аналіз особливості впливу сім'ї на формування в дітей готовності до входження в суспільне життя та прийняття сукупності соціальних функцій, ролей, норм, прав та обов'язків, соціально ціннісної спрямованості їхніх особистісних якостей, що сприяють формуванню громадянської свідомості та самосвідомості – усе це дало змогу визначити громадянську позицію батьків, інших членів сім'ї у процесі соціалізації, а також виділити такі типи сімей: 1) сім'ю з активною громадянською позицією батьків, котрі всіляко сприяють формуванню в дітей соціально-психологічної готовності до входження в навколишнє середовище (соціалізації), до різнобічного його пізнання, до суспільних цінностей, що визначають громадянську свідомість та самосвідомість, а також цілеспрямовано керують цими процесами; 2) сім'ю з активно-пасивною громадянською позицією батьків, у яких спостерігається байдуже ставлення до життя їхніх дітей, до оволодіння знаннями про довкілля. У них нема бажання вчити дітей відповідальності, розвивати шанобливе ставлення до високих громадянських цінностей, до прийняття світоглядних норм і ідеалів; 3) сім'ю з пасивною громадянською позицією батьків, у якій підготовка дітей до соціалізації, до пізнання, не входить в коло інтересів батьків. Для таких сімей характерна пасивність у вихованні дітей, прагнення перекласти відповідальність за їхнє навчання та входження у соціальне життя на школу, на вчителів; 4) сім'ю з негативною громадянською позицією батьків та більшості членів родини, у якій діти здебільшого покинуті напризволяще. Це переважно – конфліктні неповні сім'ї, де негативний батьківський приклад суттєво ускладнює процес формування суспільно цінних рис особистості та основних норм поведінки.

Отже, вплив сім'ї на процес соціалізації дітей зумовлюється багатьма факторами, насамперед – громадянською позицією батьків.

Тому формування громадянської позиції молоді базується на розумінні і глибинному усвідомленні: кожна людина є невід'ємною частиною своєї нації, свого народу. Тобто йдеться про наявність у молодого громадянина певних національних почуттів, присутність яких спричиняє його самоідентифікацію зі своїм власним народом.

Національні почуття не є і не можуть бути вродженими. Вони лише частково базуються на історичному минулому – історії, звичаях, традиціях, культурі, а формуються в результаті комплексного національного виховання, формування національної самосвідомості. Тут слід пам'ятати: кожна нація має специфічну для неї психологію. Самобутність цієї психології зумовлена багатьма факторами: культурно-історичними обставинами, матеріальними чинниками (умови життя, економіка, довкілля), природними та кліматичними особливостями та ін. [6, с.89]. Справжнє національне виховання передає підрастаючому поколінню все багатство психічного коду народу (національний характер, спосіб мислення, світовідчуття і світосприймання, свідомість і самосвідомість), формує національний тип особистості. Національний характер формується об'єктивними факторами (укладом життя, засобами культурно-історичних і соціально-побутових традицій) протягом сотень і тисяч років. У кожному конкретному випадку може бути нашарування іноземних факторів: політичних впливів, економічного становища, тривалого спілкування людей різних націй, пристосуванства, байдужості до руйнівних сил.

Соціальні, політичні фактори по-різному впливають на особистість. Для слабосильних – руйнівні, для людей сильних духом – як засіб загартування характеру. Головне ж – виробити громадянську позицію, котра сприяла б його розвитку, зміцненню.

Повноцінний внутрішній світ людини неможливий без розуміння змісту понять “свідомість” і “самосвідомість”. Свідомість – це єдність психічних процесів, політичних, правових знань і дій, релігійних і моральних почуттів, життєвих і естетичних ідеалів, тобто це вища форма відображення об’єктивної дійсності, що притаманна тільки людині. У підростаючих поколіннях національна свідомість формується засобами рідної мови, культури, історичної пам’яті, звичаями, традиціями: “Соромлення рідної мови батьками – дошкульна зрада свого народу та найбільший гріх супроти дітей і своєї нації. Виховуйте своїх дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духовних цінностей” [8, с.38].

У сім’ї, навчально-виховних закладах плекається така любов до рідної мови, повага до свого роду, народу, його історії і культури. Проте нехтування національними почуттями, яке тривалий час культивувалось в суспільстві, брак цілісної системи виховних впливів на молодь, економічні негаразди призвели до деформацій у суспільній свідомості і до негативних тенденцій в сімейно-побутовій культурі, громадському житті. Тому поглибилась криза національних цінностей молоді. І це явище ширшає, оскільки процес формування потреб, ідеалів, уявлень, поглядів на життя, переконань особистості відбувається все частіше через усвідомлення негативних тенденцій суспільного і громадського життя, а не в результаті творчого осмислення історичних надбань національної культури та критичного аналізу альтернативної системи цінностей. Нагальною є потреба відмови від культу сили, а натомість – виховання любові до людей, на підставі системи ідей і поглядів на людину як на найвищу цінність з позицій Добра, що сформує у прийдешньому поколінні порядних і доброзичливих громадян, здатних виробляти власний механізм морального самоконтролю, самообмеження й сприймання моралі як частки свого “Я”.

Самосвідомість – це визначення людиною себе як суб’єкта об’єктивного світу, як особистості, що добре усвідомлює оцінку навколишнього світу, своїх вчинків, дій, думок, почуттів у процесі практичної діяльності і взаємодії з навколишнім світом. Люди, позбавлені національної свідомості і самосвідомості, як правило, втрачають і почуття власної гідності.

Національна ідентичність успішно формується у тої молоді людини, котра в родині, школі, особистих стосунках чує рідну мову, користується нею, чує і знає народну пісню, вивчає історію рідного краю. Така людина завжди буде орієнтуватися на корисну діяльність, на розв’язання загальнонаціональних проблем.

Відтворюючись і вдосконалюючись із сторіччя в сторіччя, національний спосіб мислення синтезує всі духовні цінності. Він має національні і загальнолюдські компоненти. К.Д.Ушинський у праці “Про народність у громадському вихованні” зазначав: “Незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби досягнення цієї мети”, тому “не можна запозичити чужого характеру і тієї системи, в якій виявляється характер” [10, с.423].

Зміна геополітичної ситуації змушує переосмислювати різноманітні ідеї і погляди на сутність процесу інтеграції, що стосується формування незалежних держав. Ми будемо самостійну правову державу і водночас прагнемо, щоб Україна увійшла до світового співтовариства. Формування політичної системи плюралістичного суспільства, налагодження дієвого політичного процесу вимагає створення нових демократичних форм організації суспільного життя, (йдеться про існуючі структурні системи, а також про трансформацію соціально-політичних позицій людей, зміну політичного мислення, формування нового менталітету).

Нам потрібні громадяни з глибоко осмисленою життєвою позицією, тому треба виховувати у молоді почуття патріотизму, національної самосвідомості, причетності до справ свого народу, гордості за його культуру, історію, формувати особистісні риси громадянина Української Держави. Адже якраз з національною самоповагою тісно пов’язаний менталітет нації, рівень її інтелектуальної, естетичної і духовної культури.

Але обґрунтоване прагнення кожної нації до збереження своїх культурних особливостей не повинно призводити до національної ізоляції. Сучасний етап розвитку людства характеризується зростаючою взаємозалежністю у технологічних, економічних, культурних, політичних, екологічних системах. Процес створення загально-європейського простору передбачає ширший спектр завдань виховання майбутніх членів демократичного суспільства (вивчення прав людини, обізнаність з проблемами довкілля та інтеркультурних взаємовідносин, а також з питаннями національних і загальнолюдських взаємозв’язків). Тому у відповідних західних системах одне з важливих місць надається інтеркультурній освіті, тобто сучасній концепції, метою якої стає виховання людини – громадянина своєї країни, Європи, світу. Такий інтеркультурний рівень має на меті допомогти майбутнім громадянам усвідомити взаємозалежність і взаємозв’язок світу, культурну різноманітність нашого суспільства і дати можливість інтегруватись у сучасне життя.

У такому контексті формування національної свідомості українства – основа активної громадянської позиції. Водночас – то справа реального буття, суспільних відносин, складний, часто суперечливий процес, обумовлений багатьма факторами, суттєве значення серед яких мають ціннісні орієнтації молоді – складні утвори, що вбирають в себе різні форми і різні взаємодії суспільного та індивідуального в особистості, формуються під впливом зовнішнього середовища через оволодіння людиною тими чи тими формами і способами діяльності, засвоєння певних систем, потреб. Велику роль у даному процесі відіграють власний соціальний досвід індивіда, мікро- і макросередовище, індивідуальні обставини життя. Різне положення суб'єкта в суспільній структурі, різні форми й способи діяльності неминуче формують різні, іноді навіть протилежно спрямовані системи ціннісних орієнтацій, усередині якої також можуть виникати суперечливі утвори, бо такі самі ціннісні структури несуть вихідні моменти формування суперечливої, неузгодженої життєвої перспективи, яка обумовлює багато труднощів професійного, громадянського – взагалі життєвого самовизначення.

Серед політичних та практичних аспектів формування і прояву громадянської позиції молоді генерції українства важливо виділити визначальні, до котрих відносимо: а) знання, особливо зі суспільних гуманітарних наук; б) переконання (орієнтація у багатомірному ідеологічному просторі, вибір ідеологічних орієнтирів, конкретні ідеологічні установки); в) громадянсько-політична діяльність (конкретні дії, вчинки, участь у подіях і акціях, що є виявом ідейних утверджень громадянина); г) ставлення молоді до першочергових проблем державотворення, формування незалежної, демократичної, соборної держави; д) рівень підтримки молоддю окремих гілок влади, політичних партій, участь у діяльності громадських організацій.

Враховуючи гостроту соціально-економічної ситуації в суспільстві, підвищену сприйнятливості молоді, конфліктність, радикалізм, готовність до дії (в тому числі до різних виявів прогресу), гостро постає питання про наявність конфліктного потенціалу в молодіжному середовищі, можливостей його прояву.

Висновки. Громадянська позиція є найважливішим компонентом, що забезпечує її активність як суб'єкта усіх соціально-економічних, політичних перетворень у державі, а відтак – і формування справді демократичного суверенного суспільства. Наріжним каменем формування громадянської позиції молоді є наявність держави, її кроки до зміцнення демократичних засад, турбота про гуманістичний розвиток суспільства. За багатьох обставин принципово має бути змінена вся система навчання та виховання молоді, в основі яких мають стати національна ідея, національне виховання, формування громадянської позиції молоді. Сім'я як соціальний інститут, як важливий фактор соціальної еволюції, виконує в суспільстві роль своєрідного барометру, який здатний реагувати на любі зміни та вимоги соціального життя – в економіці, культурі, у сфері моралі, в ідеології. У цьому полягає сутність інституту сім'ї як елемента глобальних процесів соціокультурного розвитку. І ця якість сім'ї вимагає до себе особливої уваги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойченко І. *Філософія історії*. – К.: Т-во “Знання”, 2000.
2. Вишневецький О. *Сучасне українське виховання*. – Львів: Львівський обласний науково-методичний ін-т освіти, 1996.
3. *Вчені записки Харківського гуманітарного інституту “Народна українська академія” Т.6 – II. Громадянськість інтелігенції: шляхи формування у кризовому суспільстві / Ред. В.Астахова та ін.* – Х.: Нар. Укр.акад., 2001.
4. Гринів О. *Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми*. – Львів: Місіонер, 1995.
5. *Громадянське суспільство в Україні і проблеми становлення*. – К: Наука, 1997.
6. Дзюба І. *Україна і світ // Quo vadis, Україно?* – Одеса: Маяк, 1992.
7. Злобіна О., Тихонович В. *Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / НАН України, Ін-т соціології – К: Ін-т соціології, 1996.*
8. Огієнко І. *Наука про різномовні обов'язки*. – К., 1994.
9. Резнік О. *Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2002. – № 3.
10. Ушинський К. *Людина як предмет виховання // Вибр. пед. твори. У 2 т.* – К: Педагогіка, 1985. – Т.1.